

УДК 221+340.151:22

Сергій Головащенко

СТАРОЗАПОВІТНЕ БІБЛІЙНЕ ПРАВО ЯК СПЕЦИФІЧНА ФОРМА РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

*Старозаповітне біблійне право розглядається як джерело нормативних моделей, що ґрунтувалися на релігійному витлумаченні проблеми договірних відносин. Подані відомості про обрядові, державні, громадянські та кримінальні закони, розвиток форм судочинства, форми покарання за стародавнім *lex talionis*. Моральний вимір юридичної практики у Старому Заповіті розглянутий через поняття справедливості і чесного суду, захист прав та гідності особи.*

Біблійне право як система нормативних уявлень та настанов щодо регуляції релігійно-культурного та суспільного життя являє собою доволі специфічну форму релігійно-правової ідеології, розвиненої в рамках біблійної (переважно старозаповітної) культурно-релігійної традиції. Релігійний характер біблійного права виявився у синтезі юридичних норм з релігійними, зокрема: у визнанні сакрального походження права, в оцінці протиправної поведінки як гріховної, у використанні як специфічно правових, так і релігійних санкцій. Виключна роль біблійної традиції як носія та ретранслятора базисних смислових структур архетипічного характеру, властивих європейській культурі, робить актуальним звернення до біблійного, насамперед старозаповітного, права як джерела певних нормативних моделей, що вплинули на всю історію формування сучасної моралі, правової і політичної культури. У Старому Заповіті ці моделі зберігають оригінальність, заслуговуючи на серйозний історико-юридичний аналіз, якого практично немає в сучасній вітчизняній історії права. Вітчизняні дослідження цього питання останнім часом є поодинокими, до того ж підкореними завданням релігійної освіти та виховання¹. Також дивним та невмотивованим є нехтування розглядом старозаповітного біблійного права під час професійного навчання фахівців-юристів.

Релігійні принципи законодавства.

Сакральний вимір договірних стосунків.

Заповіт та Закон

Початки біблійного старозаповітного права датуються приблизно 13 ст. до н.е. Релігійне підґрунтя законодавства виникло ще в додержавну епоху існування людства. Вважалося, що групи племен чи народи складали угоду з божеством, як правило, племінним чи національним

богом-охоронцем. За такою угодою суспільство трималося певних релігійних практик та повсякденних правил поведінки, прийнятих для громади. Такі сакралізовані договірні стосунки допомагали об'єднати різноманітні інтереси та діяльність членів суспільства. Біблійна традиція демонструє цей феномен у вигляді давньоєврейського кодексу Заповіту (Вих. 20—23). Взагалі варто розглядати цей кодекс у контексті стародавніх близькосхідних правових систем, серед яких кодекси: Ур-Намму (21 ст. до н.е.), Білалама (20 ст. до н.е.), Ліпіт-Іштар (19 ст. до н.е.), Хаммурапі (18 ст. до н.е.), Хеттське право (15 ст. до н.е.), Ассирійський кодекс (14 ст. до н.е.)².

Виникнення та унормування релігійно-правових кодексів у найдавніших державних утвореннях, як правило, було пов'язане з реформами державного управління та релігії, що освячувала царську владу. Релігійні реформи супроводжувалися оприлюдненням тих чи інших нормативних актів, які оголошувалися “Божественним законодавством”. Ця модель була апробована також в історії давньоєврейського народу і зафіксована в біблійному тексті. Вона стала відомою як релігійно-політична реформа царя Йосії. Йосія, зміцнюючи царську владу, виступив проти фінікійських культів Ваалу та Астарті, їхніх жерців та послідовників. Іудейський первосвященик Хілкїя, під проводом якого здійснювалося відновлення Єрусалимського храму, знайшов “книгу Господнього Закону, даного через Мойсея”. Ця книга була оприлюднена перед “старшими Юдеї та Єрусалиму” та перед усім народом “від великого й аж до малого”. Її настанови були проголошені взірцем істинного релігійного поклоніння (“ходіння за Господом”) та упорядкування “всього життя свого” (2 Хр. 34). Ця подія знаменувала початок унормування власне біблійної традиції як традиції писем-

ної (початок канонізації П'ятикнижжя Мойсеевого).

Виконуючи угоду з божеством (у Старому Заповіті — угоду євреїв з Богом Єговою), спільнота довіряла йому своє майбутнє. Порухнення каралося з боку останнього звичайно у вигляді природних катастроф або військових поразок. Однак, певні порушення, з божественної санкції, могли засуджуватися самою громадою. Це і стало основою для перших практик публічного судочинства.

Проте, за біблійним світоглядом, судовий процес був одним з аспектів реалізації в житті людини складної системи опозицій — послуху-благословіння/непослуху-прокляття, яка демонструвала Божественний провіденціальний порядок у цілій історії. У своєму Законі Бог виявляє свою сутність, і дотримання Закону є обов'язком Боговшанування. Строго кажучи, предстати перед судом означало предстати “перед лицем Господнім” (Повт. Зак. 19:17). Божественний Закон є єдиним і цілісним регулятивним актом. Публічно сформульовані та проголошені юридичні принципи та відповідні процедури є лише маніфестаціями священної волі Бога. Прикладом такої синкретичної цілісності в Біблії можуть слугувати розділи 19 та 20 книги Левіт. Там, серед принципів, покликаних регулювати громадське, родинне або особисте життя, не бачимо якогось повного, а тим більше послідовного розрізнення принципів релігійно-ритуальних, моральних чи правових. Вимоги чесної та своєчасної оплати праці найманих робітників (Лев. 19:13) там сформульовані поруч з принципами людського ставлення до ближніх (Лев. 19:14) та правилами чесного судочинства (Лев. 19:15). Вимоги статевої чистоти (Лев. 19:20; 20:10—21) межують з сільськогосподарськими і побутовими настановами (Лев. 19:19) та запереченням “поганських” ритуалів (Лев. 19:26—28, 31; 20:1—6). Про необхідність дотримання родинної честі (Лев. 19—29) говориться поруч з вимогами щодо дотримання суботи (Лев. 19:30), вимогами вшановувати старших (Лев. 19:32) та поважати чужинців (Лев. 19:33). Подібний синкретизм, очевидно, не збігається з ментальними звичками секулярної свідомості. Проте, у старозаповітну епоху цей синкретизм не був просто стихійною непорядкованістю. Він виражав упевненість, що всі наведені вимоги та настанови є твердженнями одного рівня та ваги, усі вони мають єдине сакральне джерело.

Структура старозаповітного законодавства

Зазначений синкретизм релігійної, моральної, правової свідомості, що виявився у старозаповітному законодавстві як цілісному комплекс-

сі, дозволяє все ж виділяти у його структурі закони, специфічні як за спрямуванням, так і за функціями. Найчастіше виділяються настанови обрядово-релігійні, державні, громадянські, господарчі, кримінальні³. До обрядово-релігійних настанов, що входили до загальної структури Закону, належали настанови щодо упорядкування та вшанування священних предметів — таких, як Ковчег Заповіту та скінія (Вих. 25:10—22; 33:7—11); щодо священницьких обов'язків (Вих. 28:1—39; Лев. 10:9—11, 21, 16—24; Чис. 3:5—10); жертвоприношень (Вих. 34:19—20; 29:38—42; Лев. 1:3—17; 2:1—16; 3:1—7; 5:1—34; 22:17—19; 27:30—33); ритуальної чистоти (Лев. 3:17; 7:32—25; 11; 12:1—8; 13—15; Чис. 19:11—22; Повт. Зак. 14:3—20) та дотримання свят — суботи, пасхи тощо (Вих. 23:10—11; 34:17—18; Лев. 23:24, 26—32; Повт. Зак. 5:12—15; 16:1—7, 9—11, 13—17).

Основою державного законодавства були настанови, що визначали статус та побудову основних державних інституцій. Це настанови про запровадження верховної влади, про якості її носіїв (Повт. Зак. 17:14—20); про організацію війська (Чис. 26:2; Повт. Зак. 20:5—7); про громадянство (Повт. Зак. 23:1—8). Тут-таки значне місце посідало формулювання принципів організації судочинства — призначення та обов'язки суддів, свідків тощо (Вих. 18:13—26; 23:1—3, 6—9; Лев. 19:5, 16; Чис. 35:30; Повт. Зак. 5:20; 16:18—20; 17:7—6; 19:15; 27:15).

Законодавство громадянське базувалося на настановах про сім'ю та права особистості, а також на закріпленні права власності. Визначалися стосунки батьків та дітей (Вих. 20:12; 21:15, 17; Чис. 30:3—5) і шлюбні стосунки: права та обов'язки чоловіка як глави сім'ї, настанови щодо шлюбної вірності, шлюб з іноземцями і полоненими, шлюб священників, правила розлучення тощо (Вих. 21:7—11; Лев. 18:6—18; 21:7, 13—15; Чис. 5:11—31; 30:6—15; Повт. Зак. 21:7—11, 10—14; 22:13—29; 24:1—4; 25:5—10). Право власності захищалося через відшкодування збитків у повсякденних ситуаціях, наприклад, пошкодження та пропажі (Вих. 21:28—36; 22:7—15; 23:4—5), а також як право спадкоємства: визначався чіткий його порядок за “законом первородства” (Чис. 27:1—11; Повт. Зак. 21:15—17; 25:5—6). Відносини власності визначали у старозаповітну епоху цілу низку відносин панування-підкорення. Причому зміцнення суспільного порядку тут поєднувалося із захистом прав особистості від руйнівної сваволі. Так, визначалися обов'язки роботодавця щодо працівника (Лев. 19:13; Повт. Зак. 24:14), господаря щодо раба — як з євреїв, так і з іноземців (Вих. 21:2—6, 20—32; Лев. 25:39—55; Повт. Зак. 15:12—18). До настанов громадянського характеру належать

також приписи щодо стосунків між “ближніми” у спільноті, які є предметом як правової, так і моральної регуляції (Лев. 19:17—18, 32; Повт. Зак. 10:18—19; 16:11—14; 15:12—15; 21:10—14; 22:8—24).

Законодавство кримінальне у старозаповітну епоху відбивало структуру позитивних релігійно-обрядових, державно-політичних, господарчих, громадянських, сімейно-шлюбних тверджень-настанов і являло собою формулювання системи відповідних заборон та санкцій-покарань за їхні порушення. Визначалися злочини проти релігії — відступництво, кощунство, ідолопоклоніння тощо (Вих. 20:4—6; 22:18, 20; 34:14; 35:2—3; Лев. 14:16; 18:21; 20:2—5; Повт. Зак. 5:11—15; 13:1—18); проти держави та суспільства — такі, як відмова од виконання законів, порушення клятви (Вих. 23:8; Лев. 19:25; Повт. Зак. 5:20; 16:19—20; 19:16—21); проти власності — крадіжка, привласнення чужого, обман (Вих. 22:1—4; Лев. 6:2—7; 19:35—37; Повт. Зак. 19:14; 25:13—16; 27:17). Варті особливого відзначення засудження злочинів проти моралі та особистості — статеві збочення та шлюбні переступи, заздрість, брехня, наклепи, напади, викрадення, утиски, насилля, побиття та вбивство (Бут. 9:5—6; Вих. 21:12—14; 22:21—24; Лев. 19:11, 14, 16, 20—22; 29; 21:15, 18, 26—27; 24:19; Чис. 35:14—34; Повт. Зак. 5:17; 22: 25—29).

Розвиток судових форм. Від патріархального сімейного судочинства до єрусалимської ієрократії

Найдавніший період історії людства та єврейського народу, зафіксований в оповідах про патріархів, не дає свідчень про писане законодавство. Хоча наявність випадків, які потребували юридичної регуляції (т. з. казусів), свідчить про впливи правових систем інших народів близькосхідного ареалу, відомих у Біблії, серед яких доводилося жити давнім євреям. Це, наприклад, питання про майнове становище управителя Елі-Езера, всиновленого Авраамом (Бут. 15:3); погодження стосунків між Авраамом та ханаанським царем Авімелехом (Бут. 20:20; 21:22—32); угода Авраама з хеттеянами про печеру Махпелу для поховання померлої Сарри (Бут. 23); звичаєве право з приписами смертної кари за цілу низку статевої збочень та шлюбних переступів (Бут. 19; 26:7; 34; 38; 39:9). Згадувані тексти свідчать, що вже у той час таке правосуддя не було довільним, базуючись на звичаях та на фактах, встановлюваних за свідченнями очевидців (“свідків”). Правосуддя здійснювалося тоді сімейними судами на чолі з головами родин; вони розглядали позови та виголошували присуд.

Часи великих міграцій давніх євреїв та початку стратифікації їхнього суспільства, пов’язаних у Біблії з лідерством Мойсея, характеризуються запровадженням спеціальної судової адміністрації. Бачимо, як трансформувалася стара система сімейно-родового судочинства, коли юридичні функції голови патріархальної сім’ї продовжилися у функціях спеціальних чиновників. Наголошувалося на певних моральних та релігійних якостях, що вимагалися від таких судочинців — “мужів здібних, богобоязливих, мужів справедливих, що ненавидять зиск”. Хоча деталі судової процедури не були повністю визначені, однак запроваджувалася певна ієрархія судових чиновників (“настановиш їх над ними тисяцькими, сотниками, п’ятидесятниками та десятниками”), а також розподіл судової компетенції, або юрисдикції (“справу трудну приносили Мойсеєві, а кожну малу справу — судили самі”). До того ж скоріш за все, судові функції там були сполучені з управлінськими (Вих. 18:13—26). Однією з найважливіших функцій судей-управителів було виносити рішення по тяжбах, заради суспільної справедливості. Правитель мав виносити рішення — “мішпат”, що визначали право кожного, а при потребі відновлювати це право і засуджувати порушників⁴. Зазначимо, що поєднання юридичного та політичного значення термінів “суд”, “судити” (як співіснування функцій судового рішення та громадянського управління) збереглося в біблійній традиції і в новозаповітну епоху⁵.

Невизначеність деталей судової процедури за часів Мойсея, сполученість родинного та спеціалізованого публічного судочинства виявляється і в інших текстах. Так, подекуди суд та покарання чинить батько родини; подекуди — суд старійшин (Повт.Зак. 22:13—21, 28—29); часом — суд священиків (або, вірніше, спільний суд — разом священики-Левіти й суддя, “що буде в тих днях” (Повт.Зак. 17:8—13). Вже за життя Мойсея існував верховний суд первосвящеників. Він відіграв особливу роль, наприклад, у справах, що стосувалися таких найтяжчих злочинів, як вбивство (Чис. 35:25).

Період становлення давньоєврейської державності, зображений у біблійних книгах Суддів, Самуїлових, Царів, Хроніки. Зусиллями яскравих харизматичних фігур вождів-“суддів” була досягнута суспільна стабільність. Впродовж усього періоду “суддів” тривало судочинство старійшин (“старших”), навіть за відсутності єдиних загальноновизнаних вождів. Судочинство старійшин було сполучене з їх розпорядчими функціями і знаменувало собою підтримання мінімального рівня суспільної стабільності (Суд. 11:5; 21:16—20). Проте суспільна стабільність ви-

являлася тимчасовою; назрівала потреба в ефективніших формах керівництва (Суд. 17:6; 18:1; 19:1; 21:25). Виявилася недостатність простих ранніх юридичних настановлень для задоволення потреб суспільного життя давніх євреїв, яке постійно ускладнювалося.

Приклад релігійно-політичної діяльності вождя-“судді” і пророка Самуїла (1 Сам.) продемонстрував, як саме монархія почала розглядатися як запорука подолання релігійної, моральної, політичної кризи. Встановлення теократичної монархії вплинуло і на юридичну практику. Про авторитет старійшин, в тому числі, ймовірно, і судовий, подекуди ще йшлося за часів Самуїла (1 Сам. 4:3; 8:4), а також за часів монархії — правління Саула (1 Сам. 16:4; 30:26), Давида (2 Сам. 17:4; 19:11), Соломона (1 Цар. 21:8) та в епоху “розділених царств” (2 Цар. 23:1). Проте, більшість функцій судівництва поступово перейшли до рук царів (1 Сам. 8:4; 1 Цар. 3:16—28). Так, про царя Давида сказано: “І царював Давид над усім Ізраїлем, і чинив Давид суд та справедливість для всього народу свого” (2 Сам. 8:15). Судові присуди часто були наслідком прямих рішень царя — наприклад, т. зв. “Соломонів суд” (1 Цар. 3:16—28). Проте судова влада царя спиралася на досить потужний прошарок придворної бюрократії та царської провінційної адміністрації (1 Цар. 4:1—7). Концентрація управлінських та судових функцій виявлялася часом надмірною, що породжувало проблему неефективності царського суду: “Дивися, слова твої добрі і слухні, та в царя нема кому тебе вислухати” (2 Сам. 15:3). Ця проблема використовувалася у політичній боротьбі (2 Сам. 15:4—18:32). Щодо пізнішої епохи, коли давньоєврейська держава розділилася у сер. I тисячоліття до н.е. на окремі царства, що перебували у васальній залежності від сусідніх імперій — Асирії, Єгипту, Вавилону (сер. 9 — поч. 6 ст. до н.е.), біблійний текст свідчить про кризу царського суду, яка виявлялася, зокрема, у засиллі військової бюрократії: “цар нічого не вдіє супроти вас” (Єр. 38:5).

Втрата давніми євреями державної незалежності внаслідок Вавилонського полону у сер. I тисячоліття до н.е. (2 Хр. 36:5—23; Езд. 2:1) призводила до відновлення попередніх форм здійснення правосуддя, їх співіснування та синкретизації. Зміцнення ієрократичної влади священницької корпорації Єрусалимського храму у післяполонний період (з 5 ст. до н.е.) зафіксувало керівні функції священників у судочинстві. Проте судове керівництво єрусалимського жрецтва — “Санхедрін” (Синедріон) часто здійснювалося у сполученні з традиційним судом старійшин. Традиція ця зберігалася до I ст. н. е. — т. зв.

“новозавітного” періоду (Мт. 27:1, 12; Мк. 14:53—64; 15:1; Лк. 22:66; 23:1—25).

Принципи здійснення правосуддя.

Закон відплати

Основним принципом старозаповітного біблійного права було послідовне прагнення до відповідності злочину й покарання, що виявилася у формулі “душу за душу, око за око, зуб за зуб” (Вих. 21:23—25; Лев. 24:20; Повт.Зак. 19:21). Цей принцип, *lex talionis*, або “закон відплати”, часто досить бездумно критикувався, як дозвіл на жорстокість. Якщо ж розглядати його в історичному контексті, то мабуть, що його завданням було забезпечити якомога точніше співвідношення між злочином і покаранням, а тим самим — суспільну безпеку і стабільність⁶. Закон відплати зазнав історичного розвитку: спочатку просто вказувалося, що відповідність злочину й покарання має скеровувати судову практику — “присуд суддів” (Вих. 21:22—23). Пізніші настанови поширювали це правило як на членів єврейської спільноти, так і на чужинців: “суд один буде для вас — прихोцько буде як тубілець” (Лев. 24:16—22). Причому усвідомлювалося, що це може бути ефективним стримувачем, чинником громадської стабільності: “...і вигубиш зло з-посеред себе. А позосталі будуть слухати, і будуть боятися, і більш вже не будуть робити серед себе такого, як та річ зла” (Повт. Зак. 19:19—20).

Порушення та покарання

Їх зображення та співвідношення у старозаповітних текстах Біблії, загалом визначаючись законом відплати, відбиває, проте, розвиток способу життя та суспільних форм. Важливим тут є врахувати особливе місце релігійних порушень в юридичній практиці, а також особливості правового оформлення звичаєвої регуляції стосунків усередині спільноти.

Із запровадженням монотеїзму — “Я — Господь, Бог твій... Хай не буде тобі інших богів передо Мною!” (Вих. 20:2—3; Повт.Зак. 5:8—9) пов’язувалася заборона ідолатрії: “Не роби собі різьби і всякої подоби... не вклоняйся їм і не служи їм” (20:4—5). Важливим символом укладення й виконання угоди з Богом було святкування суботи (Вих. 16:23; 20:9—10). Давні євреї вважали такі релігійні порушення, як поклоніння чужим богам (Лев. 20:2); богозневагу (Лев. 24:11—16) та порушення суботи (Чис. 15:32—36) найтяжчими злочинами і карали їх, відповідно, найтяжче — на смерть, як правило, побиттям камінням. Іншим рівнем санкцій, не пов’язаних із смертною карою, були спеціальні жертвоприношення — “жертви за гріх” та “жертви за провину”.

Ці покарання, вже суто релігійні, накладалися за менші провини на всю громаду, її начальників та окремих осіб (Лев. 4, 5).

Значною сферою правового регулювання, як вже зазначалося, були відносини, пов'язані з власністю. Захист власності мав також суттєву моральну підставу — заборону “простягати своєї руки на працю свого ближнього” (Вих. 22:7). Закон відплати реалізовувався тут через досить розвинену систему відшкодувань, які мали бути аналогічними нанесеним збиткам. Зловмисні збитки, такі, як крадіжка або розбійництво з погрожуваннями, каралися додатковою компенсацією — “відшкодуванням вдвоє” (Вих. 22:6, 8). Часом компенсація збільшувалася, наприклад, за продаж вкраденого — учетверо-вп'ятеро (Вих. 21:37). Максимальне відшкодування призначалося за невідшкодовні збитки. Так, невільник, який втрачав через господаря око, або навіть зуба, отримував волю (Вих. 21:26—27). Обставиною, що особливо обтяжувала провину порушника, було фальшиве свідectво або порушення присяги перед судом (Вих. 22:9—11).

В тому ж самому контексті розглядаються в книгах Старого Заповіту порушення статевих та сімейно-шлюбних відносин. У давньоєврейському суспільстві, як і в інших суспільствах стародавнього Сходу, встановлення та визначення цих відносин були важливим чинником самоідентифікації індивідів у спільноті, набуття ними суспільного статусу. Міжродові та міжплемінні контакти, можливість яких встановлювалася через відрізнєння “своїх” від “чужих”, також символізувалися дозволом встановлювати шлюбні взаємини між представниками різних громад та народів (Бут. 34:20—21). Тому зовсім не випадково існували доволі жорсткі стандарти щодо статевої “чистоти”: усе, що ставало на заваді сімейної цілості та здорового потомства: перелюб, зваба, згвалтування, статеві збочення — суворо каралося (Повт. Зак. 22:25—28). Зневага батьків з боку дітей каралася смертю (Вих. 21:15, 17, 27; Повт. Зак. 21:18—21). Особливості суспільного устрою і майнових відносин вплинули на юридичні форми і в даному випадку. Оскільки і жінка, і діти в давні часи вважалися власністю чоловіка, компенсація за статеві домагання або шкоду належала чоловікові — господареві жертви (Вих. 21:22).

Під захистом спільноти були також права небог, сиріт, бідних, чужинців. Покарання їхнім кривдникам, вважалося, виходить від самого Бога, який позбавляє свого захисту родини кривдників (Вих. 22:21—27; 23:9; Повт. Зак. 23:2; 24:17). Так закладалася традиція захисту особистих прав, хоча у найдавнішу епоху вона не була відокремлена від захисту цілісності та стабіль-

ності усієї спільноти. Найвищого втілення в біблійному праві вона знала в плані захисту людської свободи та життя, як Божого дару, від зловмисних посягань. Насильницьке поневолення, продаж у рабство, навмисне вбивство однозначно каралися на смерть (Вих. 21:14, 16).

Моральний вимір юридичної практики у Старому Заповіті. Закон відплати і поняття справедливості. Справедливий і чесний суд. Права та гідність особи

Тут нічого прямо не говориться про покарання як таке, що виправляє злочинця. Правда, проголошується, що Господь прагне виправити — “навчити” свій народ, караючи його (Лев. 26:23), а Божественний акт надання Закону людям сам по собі був актом любові до людей і мав на меті їх виправлення, перетворення (Повт. Зак. 4:36). Але в цілому моральне виправлення не вважається у Старому Заповіті метою людського правосуддя, залишаючись скоріше Божественною прерогативою. В реальній судовій практиці найбільше бралось до уваги унебезпечення суспільства та обмеження потенціальних порушень (Лев. 20:14; Повт. Зак. 13:5; 11; 17:7; 19:19—20). Слід зауважити на особливості моральної оцінки, яка визначалася застосуванням принципу відплати. Покарання вимірювалося, власне, не критеріями суворості чи поблажливості, а скоріше принципом послідовної відповідності покарання скоєному злочину. Така відповідність сама по собі мала суспільну та моральну цінність. Окреслюючи суспільно прийнятні межі покарання, закон відплати охороняв права винуватців, які не могли бути покараними поза свої переступи. Це в історично можливій на тоді формі встановлювало гідність права і цінність особи.

Вважалося, що справедливість хоче Бог Біблії⁷. Як вияв вищої справедливості, закон відплати здійснювався також у вигляді вимоги справедливого суду (Вих. 23:1—3; Лев. 19:15). Наголошувалося на вимогах чесності, непідкупності та справедливості суддів. Фактично була сформульована вимога до якостей суду як такого: “Не викривиш закону, — не будеш дивитися на особу, і не візьмеш підкуп, бо підкуп осліплює очі мудрих і викривлює слова справедливості” (Повт. Зак. 16:18—20). Водночас ця вимога набувала універсального, всезагального значення, поширюючись не лише на суддів, а й на всіх членів громади. Базувалася вона на основоположній заповіді: “не свідчи неправдиво на свого ближнього!” (Вих. 20:16). Причому, вона поєднувалася з необхідністю суто морального особистісного зусилля. Так, заради правди людина має йти навіть проти зовнішніх обставин: “Не покладеш руки своєї з несправедливим, щоб бути

свідком неправди. Не будеш з більшістю, щоб чинити зло. І не будеш висловлюватися про позов, прихилившись до більшості, щоб перегнути правду... Від несправедливої справи віддалишся, а чистого й справедливого не забий..." (Вих. 23:1—2, 7).

Юридичними засобами утверджувалася моральна цінність суспільної солідарності та взаємодопомоги. Тут і заборона утискати вдів та сиріт, і рівноправність чужинців, прийнятих до громади, і заборона лихварства у ставленні до співгромадян, і настанова допомагати ближньому у скруті, незважаючи навіть на погані особисті стосунки (Вих. 22:20—26; 23:4—5). В контексті принципів суспільної солідарності варто розглядати питання про захист інтересів та прав особи у старозаповітну епоху. Права особи розглядалися в конкретній суспільно-культурній формі — як представника іудаїстської спільноти, обраної Богом — “народу Мого”. Тому вони були невіддільні від прав та інтересів цієї спільноти. Інтереси особи й водночас суспільства захищалися під час відстоювання права власності від різних зазіхань на нього. Вище вже зазначалося, що юридична вимога і відповідна практика у цьому випадку базувалися на потужному моральному підґрунті — повазі до праці кожного члена громади та до її плодів. Діяла всезагальна настанова “не простягати руки на працю свого ближнього”, яка була наслідком однієї з засадничих заповідей старозаповітного Закону: “Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!” (Вих. 20:17).

Встановлювалися правила слідства та свідчення у суді, які захищали особисту гідність та навіть життя звинувачених: “на слова двох свідків або трьох свідків буде забитий обвинувачений, що має померти; на слова одного свідка не буде забитий” (Повт.Зак. 17:6; 19:15). Було відоме поняття прощення та амністії — за умови щирого каяття; прощення надавалося рішенням

вищої судової інстанції, як, наприклад, царем (2 Сам. 19:16—23). У випадку ненавмисного вбивства визначалися спеціальні місця та умови захисту вбивці від кровної помсти-самосуду: “поки не стане на суд перед громадою”. Означені місця могли бути місцем тимчасового, проте досить тривалого (“аж до смерті найвищого священика”, коли для злочинців оголошувалася амністія) заслання ненавмисного вбивці (Чис. 35:10—15; 22:28). І тут слід зазначити, що ці правила та процедури захищали не особистість як таку, а скоріше всю спільноту від руйнівної стихії кровної помсти.

Біблія як юридична пам'ятка та джерело правничої традиції

У біблійних текстах відображений кількатисячолітній розвиток правничої ідеології. Система юридичних настанов як релігійно-культуового, так і суспільного характеру видається у Біблії досить розвиненою та структурованою і базується, очевидно, на реальному розвитку нормативної (в т.ч. юридичної) регуляції багатоманітних стосунків у межах давнього суспільства. Спостерігається історична еволюція звичаєвого права у формах як прецедентних, так і кодифікованих юридичних систем. Старозаповітні біблійні правові норми зазнали у “новозаповітну” епоху (кін. I тис. до н. е.— поч. I тис. н. е.) цілком вмотивованого впливу римської системи права — давня Палестина входила до складу Імперії. Проте у Старому Заповіті ці норми зберігають оригінальність, заслуговуючи на серйозний історико-юридичний аналіз. Засадничі поняття Біблії, такі як Заповіт (як Угода), Заповіт (як нормативний кодекс), Закон, Суд, Відплата й ін., будучи наповнені теологічним змістом, формувалися, однак, під впливом розвитку правничої ідеології. Це ж можна стверджувати відносно багатьох категорій сучасного права, а також його структури, зародки яких містяться у Біблії, в тому числі у її найдавнішій частині — Старому Заповіті⁸.

Примітки

¹Див.: Решетников Ю. Закон Моисея как правовой документ древности // Альманах “Богомыслие”, вып. № 4. Одесса, Богомыслие, 1994.— С. 5—43.

²Perkin H. W. Criminal Law and Punishment in Bible Times // Walter A. Ellwell, ed., Evangelical Dictionary of Theology. Baker Book House, 1991.— С. 284.

³Библейский спутник. Общий обзор содержания Св. книг и некоторые указания для побуждения к исследованию Слова Божия. // Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета: Канонические, в русском переводе, с параллельными местами, с приложением

краткого библейского указателя и объяснительными примечаниями пастора Б. Геце. 4 изд. Стокгольм, 1990.— С. 71—75.

⁴Jean Corbon, Pierre Grelot. Суд. // Словарь библейского богословия. Киев-Москва, “Кайрос”, 1998.— С. 1134—1135.

⁵Ключевые понятия Библии в тексте Нового Завета. “Библия для всех”, СПб., 1996.— С. 371—372.

⁶Motyer J. A. Civil Law and Justice in Bible Times // Walter A. Ellwell, ed., Evangelical Dictionary of Theology. Baker Book House, 1991.— С. 247.

⁷Jacques Guillet. Судебный процесс/Гяжба // Словарь библейского богословия. Киев-Москва, "Кайрос", 1998.— С. 1141.

⁸Головащенко С. Біблія // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.— К.: "Укр. Енцикл.", 1998.— С. 234.

Sergey Golovashchenko

OLD TESTAMENT BIBLICAL LAW AS A SPECIFIC FORM OF RELIGIOUS-LEGAL IDEOLOGY

Old Testament Biblical law is considered as a source of the various normative models, which have based on religious interpretation of the conventional relation. There are given the items of information about the rules of worship, state, civil and criminal laws, development of the legal procedures, forms of punishment according to ancient *lex talionis*. The moral aspect of legal practice in Old Testament is considered through concepts of justice and honour court, protection of personal rights and human dignity.